

Damir HADŽIĆ, dipl. ing. arh., stručni saradnik Zavoda

Kantonalni Zavod za zaštitu kulturno - historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo
damir@spomenici-sa.ba

IZAZOVI SLUŽBE ZAŠTITE KROZ SLUČAJ IZMJEŠTANJA STEĆAKA NEKROPOLE MRAMORJE U DONJIM ČEVLJANOVIĆIMA I NJIHOVO IZMJEŠTANJE NA LOKALITET BIJAMBARE

Apstrakt: Radi izgradnje puta (M18 Sarajevo - Tuzla) kako to i u većini slučajeva bude, 1959. godine izmještena je čitava nekropola sa svoje primarne lokacije na sekundarnu lokaciju, 30 metara na zapad, kao i jugozapad. Tadašnje izmještanje nije izvedeno na adekvatan način te je raspored i orijentacija spomenika poremećena. Sudbina nekropole očigledno nije da ostane na svojoj sekundarnoj lokaciji, te se traži ponovno izmještanje radi proširenja puta (Lađevići - Čevljanovići). Obzirom da je zahtjev opravdan te na istoj lokaciji već duže vrijeme dolazi do degradacije nekropole stećaka, kao i da je obezbijeđen reprezentativan lokalitet za ovu nekropolu unutar zaštićenoga prirodnog područja Bijambare pristupili smo projektu izmještanja nekropole na tercijarnu lokaciju.

Ključne riječi: *Izazovi zaštite, izmještanje spomenika, nekropole stećaka, izmjena lokaliteta, sekundarna nekropola, tercijarna nekropola*

UVOD

Općina Ilijaš se obratila Zavodu za zaštitu Kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo za izradu elaborata izmještanja sekundarne nekropole stećaka Mramorje u Donjim Čevljanovićima zbog potrebe izgradnje i proširenja puta Lađevići – Čevljanovići. Po dostupnim izvorima, 1959. godine čitava nekropola je pomaknuta za oko 30 metara na zapad i nešto na jugozapad radi izgradnje i proširivanja puta M18 Sarajevo – Tuzla. Pri tome se vodilo računa da se raspored spomenika što manje promjeni u odnosu od postojećeg, što nije ispoštovano. Posljedica navedenog je sadašnje stanje koje je veoma loše i stećci su praktično nabacani jedan na drugi. Grobovi ispod stećaka su

buldožerima uništeni, a da prethodno nisu ni istraženi. Ispod stećaka današnje nekropole se ne nalaze grobovi (Bešlagić 1967:18). Lokalitet sa stećcima broji ukupno 39 stećaka od kojih su 32 u formi sljemenjaka i 7 u formi sanduka. Prostor sa stećcima zauzima površinu od oko 240 m². Spomenici su dobro klesani, ali su obrasli mahovinom, pojedini su prevrnuti, a ima ih i oštećenih. Poredani su u nizove od istoka ka zapadu, a orijentirani su u pravcu sjever – jug. Na ukupno 5 stećaka (4 sljemenjaka i 1 sanduk) vidljivi su ukrasni ornamenti. Ispod stećaka grobovi su uništeni 1959. godine prilikom gradnje autoputa. Svi su sljemenjaci, osim jednog, sa postoljem i redovno su klesani tako da su nešto uži prema dnu. Ovaj elaborat¹⁰ predviđa ponovno izmještanje stećaka na novu lokaciju, (sa 44° 2'25.82"N-18°27'37.29"E - 758 mNV na 44° 5'16.51"N-18°30'34.24"E - 968 mNV), udaljenu 9,27 kilometara u pravcu sjever - istok od lokacije trenutne nekropole, u zaštićeno područje Bijambare, na k. č. br. 770/56, k. o. Hadžići – Crna Rijeka, koje se pokazalo kao najbolje trajno rješenje za ovu nekropolu, koja se već treći put izmješta. Ovoga puta je potrebno ispoštovati izvorne uslove i izgled nekropole, kao što su veličina lokacije i raspored, koji nije ispoštovan 1959. godine, prilikom prvog izmještanja (Bešlagić 1971). U okviru elaborata su regulirani važni aspekti uključujući: pakovanje i sortiranje stećaka za transport, upute za dizanje i spuštanje stećaka, transportne procedure vezano za prevoz i nosivost prilikom prevoza, pozicioniranja spomenika na novoj lokaciji sa pripremom terena, kao i pranje i označavanje spomenika na novoj lokaciji natpisom sa historijatom i opisom nekropole/ dobra, te znak komisije za očuvanje nacionalnih spomenika ili slično.

Sastavni dio ovog elaborata su:

- odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika; Istorijski spomenik Mramorje – grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima, opština Ilijaš, objavljeno u „Službenom glasniku BiH“, broj 53/08
- skice postojeće (sekundarne) lokacije sa nekropolom i opisi pojedinačnih spomenika sa dimenzijama stećaka; autor Zijad Halilović
- skica (primarne) lokacije sa nekropolom; autor Šefik Bešlagić.

Naselje Donji Čevljanovići udaljeno je od Ilijaša oko 20 kilometara zračne linije u smjeru sjeveroistoka. Nalazi se na putnom pravcu M18 Sarajevo –

---

¹⁰ Hadžić Damir, Elaborat izmještanja stećaka sa nekropole "Mramorje" u Donjim Čevljanovićima na lokalitet "Bijambare".

Tuzla. Steći su smješteni sjeverno od naselja, pokraj same ceste, s lijeve strane. Poredani su u nizove od istoka ka zapadu, a orijentisani u pravcu sjever – jug. Nacionalni spomenik se nalazi na lokaciji označenoj kao k. č. broj 427/1, broj posjedovnog lista 14, broj z. k. izvadka 81, k. o. Hadžići – Crna Rijeka, opština Ilijaš, Federacija Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina.

HISTORIJSKI PODACI

Najstariji tragovi života na širem prostoru današnje opštine Ilijaš vezani su za period paleolita, o čemu svjedoči i kompleks Bijambarskih pećina na Crnoriječkoj visoravni. Nalaze se na području koje je ranije administrativno pripadalo selu Nišići u opštini Srednje i u narodu su se još zvale i Krivajevičke pećine. Kompleks ovih pećina prvi je istraživao u mjesecu septembru 1967. godine Mirko Malez i na osnovu pronađenih artefakata ustanovio da pripadaju epigravetijenskoj kulturi, tj. najgornjem odsjeku gornjeg paleolita. To je ujedno i prvi nalaz takve paleolitske kulture u tačno stratigrafski fiksiranim naslagama na području Bosne. Na ovom kompleksu, osim fragmenata keramike iz kasnog bronzanog doba, pronađena je keramika i iz halštatskog perioda. (Malez 1968: 159-178). Na prisustvo praistorijskih nalazišta na ovom području upućuju i mjesta poznata u narodu pod imenima *Gradina*, *Gradac*, *Grad* i dr. (Kadrić 1995:23). U vrijeme Ilira, od 9. vijeka p.n.e. do dolaska Rimljana 9. godine n.e., taj prostor naseljavalo je pleme Desidijata, sa svojim jakim uporištem u Brezi (*Hedum castellum Daeisitiatum*), (Bojanovski 1984:49). Na njihovu dobru organizaciju upućuje natpis iz Breze iz 2. vijeka p.n.e. - *princeps Desitiatum*, koji govori o postojanju institucije kneza kod ovog plemena (Čović 1976:198).

I u rimsko doba predio oko današnje Breze, u dolini rijeke Stavnje, ostao je kao jedan od najvažnijih političkih centara uže Bosne. Tragovi naselja iz ovog perioda postoje još i oko ušća rijeke Misoče u Bosnu, na području današnjeg Ilijaša (Anđelić 1971: 343). Među gradinama porijeklom iz rimskog perioda ili srednjeg vijeka su i Gradina u Balibegovićima i Crnoj Rijeci. Između Olova i Vareša, Srednjeg i Čevljanovića, na prostornom platou Crnoriječke visoravni je vrlo staro naselje Kamenica. Na tom prostoru su bogata rudna nalazišta željeza, olova, mangana i žive. Stoga je prirodno što se naselje prvobitno razvijalo kao trg, a kasnije i kao prostor za carinjenje rude, koja je prenošena u Dubrovnik, u Dalmaciji. Na tom prostoru naplaćivana je carina još davne 1384. godine - *Portorium in Kamenica*. Kralj Tvrtko I. je dao carine u zakup dubrovačkim trgovcima Dragoju Gučetiću i njegovoj družini. U povelji kralja Dabiše od 06. 03. 1392. godine zapisano je da su Dubrovčani držali carine osam godina ranije. Rudarska okna kod Kamenice spominju se 1387. godine (Kadrić 1995: 23).

Nešto kasnije u ovom kraju osim olova, počinje i eksploatacija željezne i manganove rude. Kopanje rude, njeno carinjenje i izvoz učinili su da se na području Kamenice formira gradina, trg i carinarnice, odakle se ruda konjskim karavanama preko Sutjeske, Visokog, Lepenice, Bradine, Konjica i Gabele prenosila do Dubrovnika. Eksploatacija rude olova bila je u nadležnosti bosanskih banova, potom kraljeva, da bi pri kraju 15. vijeka pripadala feudalnoj vlasteoskoj porodici Radenovića, iako se u nekim dokumentima iz 1398. godine spominje kako su olovske carine u Kamenici kraljevske. Carine olovske rude dijelile su se u 15. vijeku između Radenovića-Pavlovića i Hranića, a već 1418. godine te carine držao je vojvoda Sandalj Hranić (Vego 1957: 84). Od vladarskih gradova i rezidencija na tom prostoru spominje se utvrđeni grad Dubrovnik, koji se u pisanim izvorima prvi put spominje 11. 6. 1404. godine. Pravo ime grada je Dabrovnik (Vego 1957: 37). U ranijim stoljećima srednjeg vijeka u porječju rijeke Bosne, na prostoru između Sarajevskog i Visočkog polja, smještena je bila župa¹¹ pod imenom *Vidogošća ili Vogošća*, prvi put se spominje u darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. iz 1244. godine, kojom su potvrđeni stari posjedi bosanske biskupije. Jedan dio njezine teritorije i danas čuva uspomenu na to staro ime (recentno naselje Vogošća). Župska organizacija je egzistirala svakako od prve polovine 13. vijeka, a vjerojatno i duže. Politički centar župe vjerojatno se nalazio u dolini rijeke Stavnje. U toku 14. vijeka politički centar se pomakao u porječje Misoče, u utvrđeni grad Dubrovnik. Stara župa postala je Knežija (*comitatus*), ali kako izgleda, njezina teritorija nije nimalo izmijenjena. Takav zaključak se nameće iz bolje poznate situacije iz osmanskog doba. Već 1469. i 1485. spominje se grad i nahija istog imena.

Od tog vremena pa sve negdje do početka 18. vijeka povremeno se javljaju vijesti o gradu Dubrovniku i njegovoj nahiji, a sporadično i o njegovim dizdarima ili o spahijama, čiji se posjedi nalaze na području nahije (Anđelić 1971:337-346). Prema istraživanjima Šefika Bešlagića u periodu od 1964 – 1966 godine na području općine Ilijaš, registrovana su 32 lokaliteta srednjovjekovnih nekropola u 20 naselja, sa ukupno 518 stećaka, što ovu opštinu svrstava na prvo mjesto u centralnoj Bosni po brojnosti stećaka. Najviše stećaka je u formi sanduka (240), sljemenjaka (236), ostatak čine ploče (41) i uspravni stećak (1), (Bešlagić 1967: 87). Šefik Bešlagić je 1967. godine u Donjim Čevljanovićima locirao dvije nekropole – prvu u Donjim Čevljanovićima i drugu na lokalitetu Drina, na lijevoj obali rijeke Ljubine, gdje je bilo smješteno 6 stećaka u obliku sljemenjaka, vrlo dobro obrađenih, ali bez ukrasa.

---

¹¹ Župe su osnovne upravno-političke jedinice u sistemu teritorijalne organizacije svih južnoslovenskih zemalja u ranijim periodima srednjeg vijeka.

Mramorje u donjim Čevljanovićima

Lokalitet sa stećcima broji ukupno 39 stećaka od kojih su 32 u formi sljemenjaka i 7 u formi sanduka. Prostor sa stećcima¹² na navedenoj zemljišnoj parceli zaprema površinu od oko 240 m². Da bi se pristupilo sistematskoj obradi, utvrđivanju točnog broja stećaka, uzimanja točnih mjera, klasifikaciji i snimanju istih, prethodno se moralo izvršiti privremeno čišćenje lokaliteta. U tu svrhu izvršeno je fizičko odstranjivanje rastinja i korova te čišćenje stećaka.

ISTRAŽIVAČKI RADOVI

U postupku koji prethodi donošenju konačne odluke o proglašenju izvršen je uvid u spise o zaštiti dobra i utvrđeno je:

- u Prostornom planu BiH do 2000. godine na području opštine Ilijaš kao spomenik III. kategorije uvršteno je 22 lokaliteta nekropola sa stećcima (505 stećaka) bez preciznije identifikacije (Grupa autora 1980: 50)
- u dopisu Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta od 21. januara 2008. godine, na području Donjih Čevljanovića evidentirane su dvije nekropole sa stećcima; Drina (sa 6 stećaka) i Mramorje (dislocirana)
- navedena dobra nisu bila upisana u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Istraživačke radove u smislu evidentiranja i obilaženja lokacija sa tadašnjim postojećim stanjem na području Ilijaša vršio je Šefik Bešliagić 1967. godine, tom prilikom zabilježio je sljedeće:

„Selo na autoputu Sarajevo-Olovo, oko 20 km zračne linije na sjeveroistok od Ilijaša. Na području sela su dvije nekropole stećaka. Sjeverno od sela, pokraj samoga autoputa, nalazi se nekropola sa 41 stećkom, od čega 32 sljemenjaka i 9 sanduka. Ona nije na svom prvobitnom mjestu. Naime, autoput je tako planiran da je jedan njegov dio prelazio preko nekropole. Zbog toga je 1959. godine čitava nekropola pomaknuta za oko 30 metara na zapad i nešto jugozapad. Pri tome se vodilo računa da se raspored spomenika što manje poremeti. Grobovi ispod stećaka su buldožerima uništeni, a da prethodno nisu istraženi. Ispod stećaka današnje nekropole, se ne nalaze grobovi“ (Bešliagić 1967: 18). Konzervatorsko – restauratorski radovi nisu preduzimani.

¹² Spomenici su dobro klesani, ali su obrasli mahovinom, pojedini su prevrnuti, a ima ih i oštećenih. Poredani su u nizove od istoka ka zapadu, a orijentisani su u pravcu sjever – jug. Na ukupno 5 stećaka (4 sljemenjaka i 1 sanduk) vidljivi su ukrasni ornamenti. Ispod stećaka grobovi su uništeni 1959. godine prilikom gradnje autoputa. Svi sljemenjaci, osim jednog, su sa postoljem i redovno su klesani tako da su nešto uži prema dnu.

STANJE DOBRA

Uvidom na licu mjesta, 13. februara 2008. godine, ustanovljeno je:

- Gotovo svi stećci su zbog neodržavanja bili obrasli niskom travom, trnjem, rastinjem i mahovinom, a neki se uopšte nisu vidjeli, prekriveni obraslom travom i samo su se nazirale njihove konture.
- Na većini stećaka prisutni su biljni organizmi, uglavnom lišajevi i mahovina, koji razaraju strukturu kamena.
- Pojedini stećci su okrnjeni, oštećeni, prevrnuti ili jednim dijelom utonuli u zemlju i u novonastaloj situaciji ugroženi od izgradnje novog seoskog puta.
- Da bi se pristupilo sistematskoj obradi stećaka, izvršeno je privremeno čišćenje nekropole, koje je zahtijevalo fizičko odstranjivanje rastinja i korova.
- Na lokalitetu je smješteno 39 stećaka (32 u formi sljemenjaka i 7 u formi sanduka).
- Stećci su izmješteni sa prvobitnih pozicija, prilikom gradnje puta 1959. godine, a Š. Bešlagić je pregledom stećaka (1964. - 1966. godine) naveo da su orijentisani u pravcu zapad – istok i svrstani u nizove okomito na taj pravac, međutim, njihova orijentacija danas je u pravcu sjever – jug.
- Ispod stećaka nekropole se ne nalaze grobovi.
- Većina stećaka je dobro klesana i očuvana.
- Područje nekropole sa oživljavanjem vegetacije još više obrasta travom, rastinjem i trnjem što dodatno uzrokuje njeno uništavanje.
- Stećci su izloženi ubrzanom propadanju uslijed nedostatka redovnog održavanja i svima im prijeti opasnost od daljeg razaranja.

Slika 1. *Historijski spomenik „Mramorje“, grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima, opština Ilijaš (foto: Damir Hadžić, 2012).*

POPIS STEĆAKA S DIMENZIJAMA, OPISOM I STANJEM¹³

Na osnovi terenskog posjeta i uvida na terenu izrađen je popis stećaka s dimenzijama, opisom i stanjem u trenutku obavljanja uvida:

1. **Stećak br. 1** – sljemenjak, obrastao mahovinom, oštećen, nedostaje čeonni dio stećka sa sjeverne strane. Dimenzije stećka: 230 x 80 x 65 cm, dužina postolja 246 cm, postojeća vidljiva visina 12 cm i dubina čeona 18 cm, bočna 15 cm.

2. **Stećak br. 2** – sljemenjak, dobro klesan i očuvan; dimenzije stećka: 97 x 44 x 35 cm, dužina postolja 111 cm, dubina čeona 13 cm, bočna 11 cm.

3. **Stećak br. 3** – sljemenjak, obrastao mahovinom, oštećeno sljeme i postolje sa južne strane. Dimenzije stećka: 166 x 74 x 64 cm, dužinu postolja nije bilo moguće tačno izmjeriti zbog nedostatka dijela postolja, dubina čeona 18 cm, bočna 19 cm.

4. **Stećak br. 4** – prevrnut, oštećen i dislociran, smatram da je u formi sljemenjaka bez postolja, zbog toga što je klesan tako da je nešto uži prema dnu. Dimenzije stećka: 140 x 56 x 44 cm.

¹³ Historijski spomenik "Mramorje" grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima, opština Ilijaš, proglašeno je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, broj 53/08.

5. **Stećak br. 5** – sljemenjak, obrastao mahovinom, oštećeno sljeme i postolje sa sjeverne strane. Dimenzije stećka: 180 x 68 x 40 cm, dubina postolja južne čeonne strane 12 cm, dubina postolja istočne bočne strane 12 cm.

6. **Stećak br. 6** – sljemenjak, obrastao mahovinom, dobro klesan, ali prepolovljen cijelom svojom dužinom tako da nedostaje dio zapadne strane. Dimenzije stećka: 170 x 80 x 84 cm, južna čeona strana postolja 12 cm, sjeverna čeona strana postolja 32 cm, istočna bočna strana postolja 15 cm.

7. **Stećak br. 7** – sljemenjak, obrastao mahovinom, sa sjeverne strane oštećen u sljemenu i nedostaje dio postolja, sa južne strane nedostaje dio istočne krovne plohe. Dimenzije stećka: 174 x 62 x 60 cm, visina postolja 17 cm, dubina južna čeona 8 cm i bočna istočna 8 cm.

8. **Stećak br. 8** – sljemenjak, u sjevernom dijelu utonuo i oštećen u sljemenu, u južnom dijelu oštećen istočni dio krovne plohe. Dimenzije stećka: 94 x 48 x 30 cm, visina postolja 12 cm, dubina južne čeonne strane 6 cm, zapadne bočne strane postolja 10 cm.

9. **Stećak br. 9** – sljemenjak, fino obrađen i dobro klesan, oštećen južni čeonni dio. Dimenzije stećka: 175 x 60 x 55 cm, visina postolja 15 cm, južna čeona dubina postolja 19 cm, sjeverna čeona 16 cm, istočna bočna dubina postolja 14 cm.

10. **Stećak br.10** – sanduk, evidentna oštećenja od atmosferskih uticaja na površini stećka, oštećen i južni dio stećka. Dimenzije stećka: 155 x 66 x 25 cm.

11. **Stećak br.11** – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, oštećen istočni dio gdje se spaja krovna ploha sa stranicama stećka, također, sa sjeverne strane oštećen je istočni ćošak postolja. Na njegovim čeonim stranama prikazana je dvostruka spirala kombinovana sa krstom i ljiljanom, sa tim što je jedna strana uokviren trouglom. Iznad toga, kao i desno i lijevo je po jedna manja rozeta. Vodoravnim ivicama krova proteže se tordirana vrpca. Takve dvije vrpce prelaze i preko krovnihi ploha. Dimenzije stećka: 184 x 73 x 62cm, visina postolja 17 cm, dubina južne čeonne strane postolja 15 cm, sjeverne čeonne strane postolja 16 cm, dubina istočne bočne strane postolja 15 cm.

*Slika 2. Nekropola stećaka „Mramorje“, zaštićeni historijski lokalitet
(foto: Velija Hasanbegović, 2017.)*

12. **Stećak br.12** – sljemenjak, sa južne strane oštećen u sljemenu, sa sjeverne strane utonuo u zemlju i ugrožen od seoskog puta. Dimenzije stećka: 165 x 56 x 47 cm, sa južne strane dubina postolja 16 cm, dubina zapadne bočne strane 5 cm.

13. **Stećak br.13** – sanduk, obrastao mahovinom, sa južne strane nedostaje dio stećka. Dimenzije stećka: 130 x 80 x 33 cm.

14. **Stećak br. 14** - sljemenjak, dobro klesan, utonuo, obrastao mahovinom, oštećen na sredini, sa sjeverne strane oštećene ivice krovnih ploha. Dimenzije stećka: 165 x 60 x 35 cm, dubina postolja sa južne čeonice strane 13 cm, zapadna bočna strana 12 cm.

15. **Stećak br. 15** – sanduk, grubo obrađen, obrastao mahovinom, sa sjeverne strane utonuo u zemlju. Dimenzije stećka: 170 x 75 x 36 cm.

16. **Stećak br.16** – sljemenjak, dobro klesan i obrađen, postolje utonulo u podlogu. Dimenzije stećka: 90 x 40 x 27 cm.

17. **Stećak br. 17** – sanduk, grubo rađen, obrastao mahovinom. Dimenzije stećka: 155 x 70 x 40 cm.

18. **Stećak br. 18** – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, obrastao mahovinom, postolje utonulo u podlogu, sa južne strane oštećen i nedostaje dio u sljemenu, preko sredine hrbata ukoso preko krovnih ploha stećak je

napuknuo. Na sjevernoj čeonj strani prikazan je motiv krsta čija se tri gornja kraka završavaju kao krugovi, dok se donji proširuje. Preko bočnih strana pruža se friz od tordirane vrpce, koji prelazi i na čeonu stranu, gdje ide paralelno sa kosim ivicama krova. Sa južne čeone strane nema ukrasa. Dimenzije stećka: 145 x 48 x 39 cm

19. **Stećak br. 19** – sanduk, grubo rađen, obrastao mahovinom, sa sjeverne strane utonuo u zemlju. Dimenzije stećka: 183 x 70 x najveća vidljiva visina 32 cm.

20. **Stećak br. 20** – sljemenjak, obrastao mahovinom, utonuo cijelom dužinom (evidentirano je da ima postolje), oštećeno sljeme i postolje sa sjeverne strane, gdje nedostaje zapadni bočni dio stećka, sa južne strane stećak je oštećen u sljemenju. Dimenzije stećka: 133 x 58 x vidljiva visina 37 cm.

21. **Stećak br. 21** – sljemenjak, postolje utonulo, oštećenja su primjetna na čeonim stranama i na zapadnom dijelu bočna ivica krovne plohe. Dimenzije stećka: 159 x 60 x 35 cm.

22. **Stećak br. 22** – sljemenjak, dobro klesan, obrastao mahovinom. Dimenzije stećka: 178 x 68 x 46 cm, vidljiva visina postolja 8 cm, dubina južna čeona 18 cm, istočna bočna 14 cm, sjeverna čeona 14 cm, zapadna bočna 16 cm.

23. **Stećak br. 23** – sljemenjak, dobro klesan i obrađen, dominira svojom grandioznošću i ljepotom, obrastao mahovinom i lišajevima, sa južne strane oštećena istočna ivica stećka i zapadni dio postolja, sa sjeverne strane također je oštećen dio postolja. Dimenzije stećka: 202 x 115 x 112 cm, visina postolja 25 cm, dubina južne čeone strane 20 cm, zapadne bočne strane postolja 20 cm.

24. **Stećak br. 24** – sljemenjak, obrastao mahovinom, postolje utonulo, sa južne strane oštećene čeone ivice stećka, zapadni dio stranice i krovne plohe napuknuo, sa sjeverne strane oštećen istočni dio gdje se spajaju stranica i krovna ploha, kao i stranice zapadne krovne plohe. Dimenzije stećka: 148 x 63 x vidljiva visina 52 cm.

25. **Stećak br. 25** – sanduk, slabo obrađen, utonuo, evidentna oštećenja od atmosferskih uticaja na površini stećka, oštećen i sjeverni dio stećka, sa istočne i zapadne strane nalazi se korov od rastinja. Dimenzije stećka: 140 x 55 x vidljiva visina 25 cm.

26. **Stećak br. 26** – sljemenjak, obrastao mahovinom, u sjevernom dijelu utonuo, u južnom dijelu oštećena čeona strana. Dimenzije stećka: 168 x 70 x 70 cm, visina postolja 10 cm, dubina južne čeone strane 10 cm, istočna bočna strana postolja 15 cm.

27. **Stećak br. 27** – sljemenjak, obrastao mahovinom i lišajevima, fino obrađen i dobro klesan, u južnom dijelu oštećena zapadna bočna strana (nedostaje dio stećka). Dimenzije stećka: 192 x 83 x 77 cm, vidljiva visina

postolja 8 cm, južna čeona dubina postolja 20 cm, sjeverna čeona 22 cm, istočna bočna dubina postolja 22 cm.

28. **Stećak br. 28** – sljemenjak, u dobrom stanju, dobro klesan, sa istočne strane zatrpan nanosima zemlje. Dimenzije stećka: 180 x 68 x 48 cm, vidljiva visina postolja 12 cm, južna čeona dubina postolja 13 cm, sjeverna čeona 13 cm, zapadna bočna dubina postolja 13 cm.

29. **Stećak br. 29** – sljemenjak, dobro klesan, u sjevernom dijelu postolje utonulo, u južnom dijelu postolje je oštećeno. Dimenzije stećka: 173 x 68 x 42cm, dubina južne čeone strane postolja 17 cm, dubina istočne bočne strane postolja 17 cm, dubina zapadne bočne strane postolja 17 cm.

30. **Stećak br. 30** – sljemenjak, u sjevernom dijelu utonuo u zemlju i oštećen zapadni dio, u južnom dijelu oštećena je čeona strana, također je oštećen i sa istočne strane, stećak napuknut ukoso preko pola. Dimenzije stećka: 150 x 70 x 52 cm, sa južne strane dubina postolja 17 cm, dubina istočne bočne strane 14 cm.

31. **Stećak br. 31** – sanduk sa ukrasnim ornamentima, fino obrađen, utonuo. Na vodoravnoj strani urezana je pravougaona bordura od niza kosih paralelnih linija. Dimenzije stećka: 174 x 72 x vidljiva visina 15 cm.

32. **Stećak br. 32** – sljemenjak, dobro klesan, utonuo sjeverni dio postolja, obrastao mahovinom i lišajevima. Dimenzije stećka: 199 x 77 x 64 cm, vidljiva visina 8 cm, dubina postolja sa južne čeone strane 17 cm, zapadna bočna strana 16 cm.

33. **Stećak br. 33** – sljemenjak, dobro klesan, obrastao mahovinom, sa sjeverne i istočne strane utonuo u zemlju, sa sjeverne strane oštećen u sljemenu. Dimenzije stećka: 200 x 66 x 56 cm, dubina južne čeone strane 18 cm, dubina zapadne bočne strane 18 cm.

34. **Stećak br. 34** – sljemenjak, dobro klesan i obrađen, obrastao mahovinom, postolje utonulo u podlogu, napuknut preko pola. Dimenzije stećka: 173 x 84 x 59 cm.

35. **Stećak br. 35** – sljemenjak, dobro klesan i obrađen, obrastao mahovinom, utonuo i nagnut ka zapadnoj strani, napuknut preko pola, sa istočne strane zatrpan zemljom, u položaju u kojem se nalazi ugrožen je od seoskog puta, u sjevernom dijelu oštećen u sljemenu. Dimenzije stećka: 160 x 64 x 42 cm.

36. **Stećak br. 36** – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, postolje utonulo u podlogu, evidentna su napuknuća sa istočne bočne strane stećka, kao i u sjevernom dijelu krovnih ploha, u južnom dijelu evidentna su oštećenja krovnih ploha. Na južnoj čeonoj strani prikazane su dvije simetrične spirale sa gore okrenutim dršcima i iznad njih tri manje rozete. Suprotna – sjeverna strana u

donjem dijelu ima dvije simetrične spirale i još dva mala spiralna dodatka na desnoj i lijevoj strani, a u gornjem dijelu su tri para rebra koja se spajaju i pružaju paralelno ivicama krova. Na bočnim stranama prikazana su tri para simetričnih spirala i dvije rozete između njih. Srednji par je okrenut prema gore. Na krajevima su izvedene dvije kose linije. Dimenzije stećka: 135 x 56 x vidljiva visina 38 cm.

37. **Stećak br. 37** – sljemenjak sa ukrasnim ornamentima, dobro klesan, utonuo u visini postolja, u sjevernom dijelu oštećene su krovne plohe i napuknut, sjeverni čeon dio zatrpan je zemljom.

Po dnu krova, preko hrbata i preko krovnih ploha (paralelno sa kosim ivicama) pruža se tordirana vrpca. Na čeonim stranama (sjeverna strana je zatrpana zemljom, ali je provjereno da postoji ukras isti kao i na južnoj strani) prikazan je motiv od dviju simetrično postavljenih spirala, sa drščima i rozetama iznad toga. To je sve uokvireno tordiranom vrpcom, koja se pruža uz krovne i vertikalne ivice. Između drški spirala nalazi se motiv grozda. Na zapadnoj strani vidi se motiv zastave i po jedna S-spirala s krajeva. Suprotna bočna strana ima predstavu ruke do ramena, povijene u laktu te također dvije S-spirale. Dimenzije stećka: 200 x 78 x 50 cm.

38. **Stećak br. 38** – sljemenjak, prevrnut na istočnu stranu, obrastao mahovinom i rastinjem, u sjevernom dijelu utonuo. Dimenzije stećka: visina 44 cm, dužina postolja 184 cm, visina 19 cm, ostale dimenzije nije bilo moguće uzeti zbog položaja u kojem se nalazi stećak.

39. **Stećak br. 39** – sljemenjak, u sjevernom dijelu utonuo, obrastao rastinjem i mahovinom, u južnom dijelu čeonu stranu je oštećena. Dimenzije stećka: 138 x 60 x 40 cm.¹⁴

PROCES IZMJEŠTANJA SPOMENIKA¹⁵

Potrebna oprema koja je korištena u procesu izmještanja je kranska dizalica nosivosti do 5 tona, vibro žaba za nabijanje pjeska i šljunka ispod površine stećaka, te kamion za transport stećaka sa ogradom u koji je predhodno postavljena zaštita od potencijalnih udara spomenika o spomenik ili o samu ogradu kamiona pri prevozu, prevoz se vrši na novu lokaciju udaljenosti do 10 kilometara, a sve prohodnim i ravnim putem.

Prvenstveno se obavlja pažljivo sortiranje i pakovanje stećaka za transport, površina kamena se obezbjeđuje daskama ili tvrdom izolacijom te se spomenici

---

¹⁴ Dokumentacija Zijad Halilović, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH.

¹⁵ Damir Hadžić, Predmjer radova za Elaborat izmještanja stećaka sa nekropole "Mramorje" u Donjim Čevljanovićima na lokalitet "Bijambare", Evidencija Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno - historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

prebacuju na pripremljene palete ili u improvizovane sanduke na kojima se prevoze kamionom do nove lokacije. Spomenici se sortiraju i numerišu prema datom opisu u projektu, dodjeljuje im se i transportni broj, numeracija rimskim cijelim brojevima od 1 do 39 na osnovu koje će se locirati i sami položaj na novoj lokaciji. Broj stecaka za prenos kao maksimalne dimenzije stećka od 2.5 x 1.0 x 0.65 m.

Prilikom manipulacije sa spomenicima treba obratiti pažnju na površinu kamena i ivica, da ne bi došlo do oštećenja. Zašticeni stećci se prihvataju i prebacuju na kamion viljuškarom, hvataljkom za kamene blokove pa onda prenose kranskom dizalicom.

Prije samog podizanja i manipulacije spomenika provjerava se njihova konzistentnost i mogućnost podizanja ukoliko su na spomeniku prisutne pukotine ili postoji vjerovatnost da se prilikom transporta spomenik ošteti radi se stabilizacija i povezivanje kamena pa tek onda vrši podizanje i prenos.

Pažljivo podizanje te spuštanje spomenika se vrši dizalicom na ravnu transportnu površinu kamiona. Pristupanje podizanju spomenika tek nakon odobrenja od strane nadzornog konzervatora, odnosno nakon konačnog usaglašavanja sa nosiocem nadzora. Ne raditi transport spomenika postavljajući stečke jedan na drugi ili jedan pored drugog bez zaštite. Spomenici moraju biti osigurani i obezbjedjeni od udara prilikom transporta kao i podizanja i spuštanja.

Pažljivi transport spomenika se vrši kamionom dovoljne nosivosti utovar u kamion i odvoz na novu lokaciju, prevoz do 10 kilometara udaljenosti u jednom smjeru. Nakon postavljanja spomenika potrebno je odrediti broj koji je optimalan za transport te definisati koji je to broj spomenika koji se mogu sigurno transportovati u jednoj vožnji.

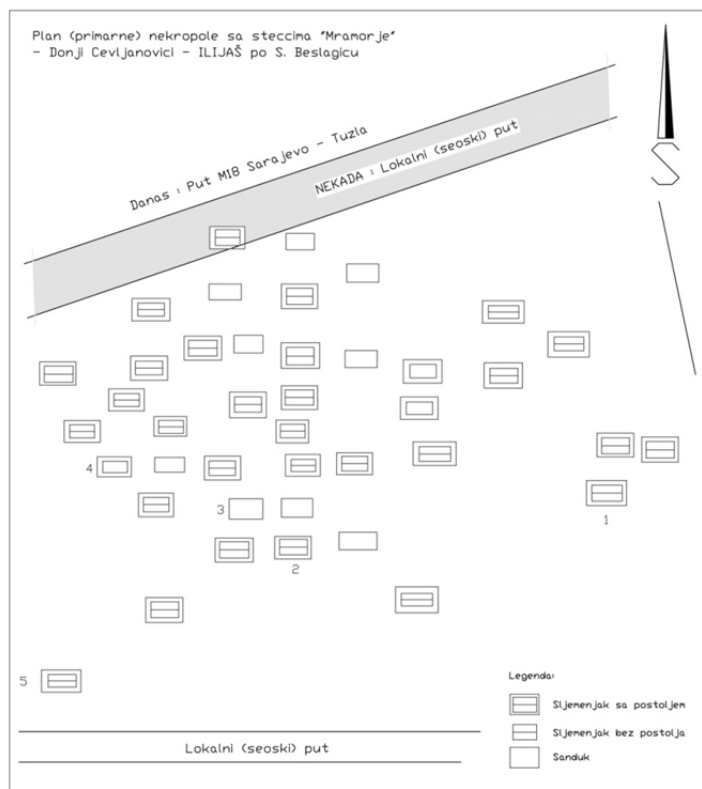
Pozicioniranje za smještaj na novoj lokaciji se određuje kod mjesta za smještaj i pozicioniranje stećaka, potrebno je ostvariti orijentaciju istok-zapad kao i kod primarne nekropole u svemu kao po skici rasporeda primarne nekropole. Spomenici se zatim lociraju te spuštaju na unaprijed pripremljene i iskopane usjeke u zemlji dubine 20-25 cm koji su predhodno napunjeni sitnim pjeskom i krupnim šljunkom te nabijene vibro žabom.

Pažljivo spuštanje spomenika se vrši dizalicom nosivosti do 5 tona, na pripremljenu površinu. Ne smije se raditi spuštanje i pozicioniranje spomenika bez zaštite ili više komada od jednom sa dizalicom, spomenici u svakom trenutku moraju biti osigurani i obezbjedjeni od udara.

Pranje spomenika nakon smještanja na novu lokaciju se vrši kao čišćenje jedino zdrave površine kamena toplom vodom pod malim pritiskom. Čišćenje se vrši toplom vodom pod pritiskom i parom sa neutralnim deterdžentom.

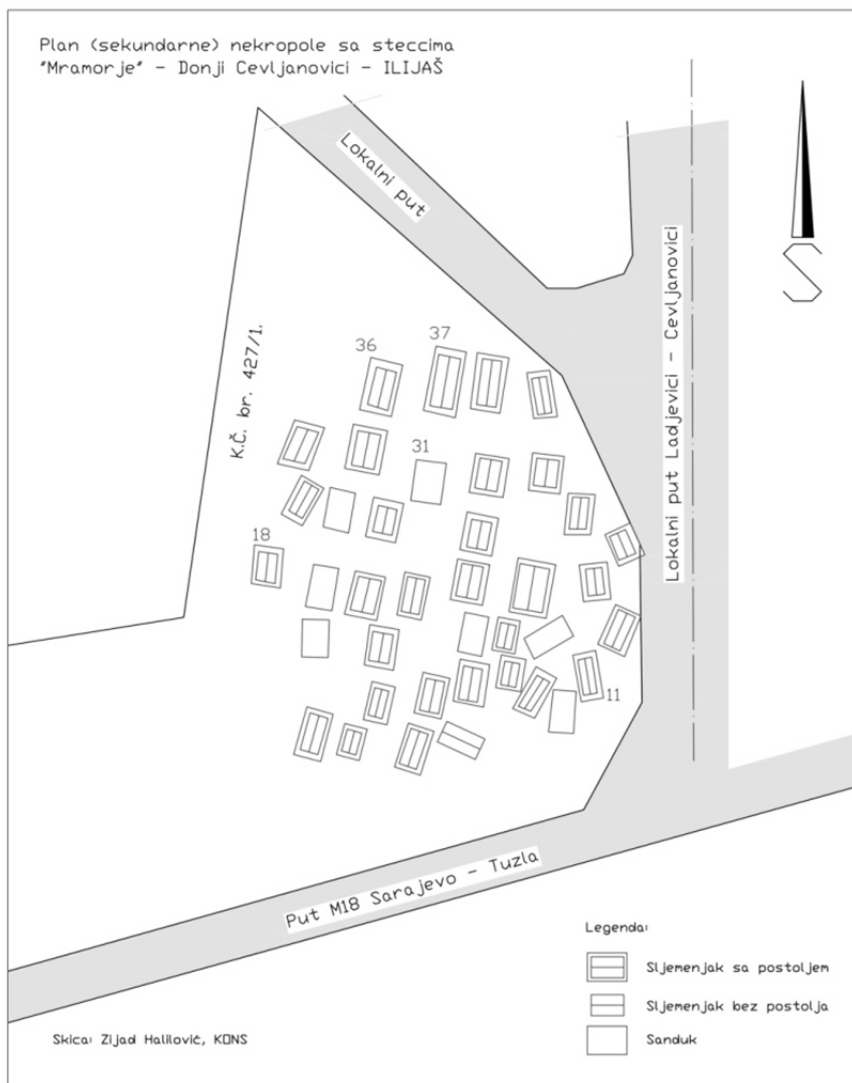
Ukoliko se ne postignu zadovoljavajući rezultati postupak se ponavlja. Četkanje, (samo plastične a ne metalne četke) kojim se pažljivo uklanjaju mrlje i boja dok se ne postigne željeni rezultat. Površina kamena se ne smije strugati niti se smije uklanjati površinski sloj kamena, ukoliko se ovaj način čišćenja pokaže kao neadekvatan konsultuje se konzervator radi iznalaženja novog metoda čišćenja površine kamena.

Po završetku radova vrši se izrada oznake ili natpisa nekropole tj. dobra od lima ili pvc materijala označavanje spomenika na novoj lokaciji natpisom sa historijatom i opisom (nekropole) dobra (znak komisije za očuvanje nacionalnih spomenika ili slično).

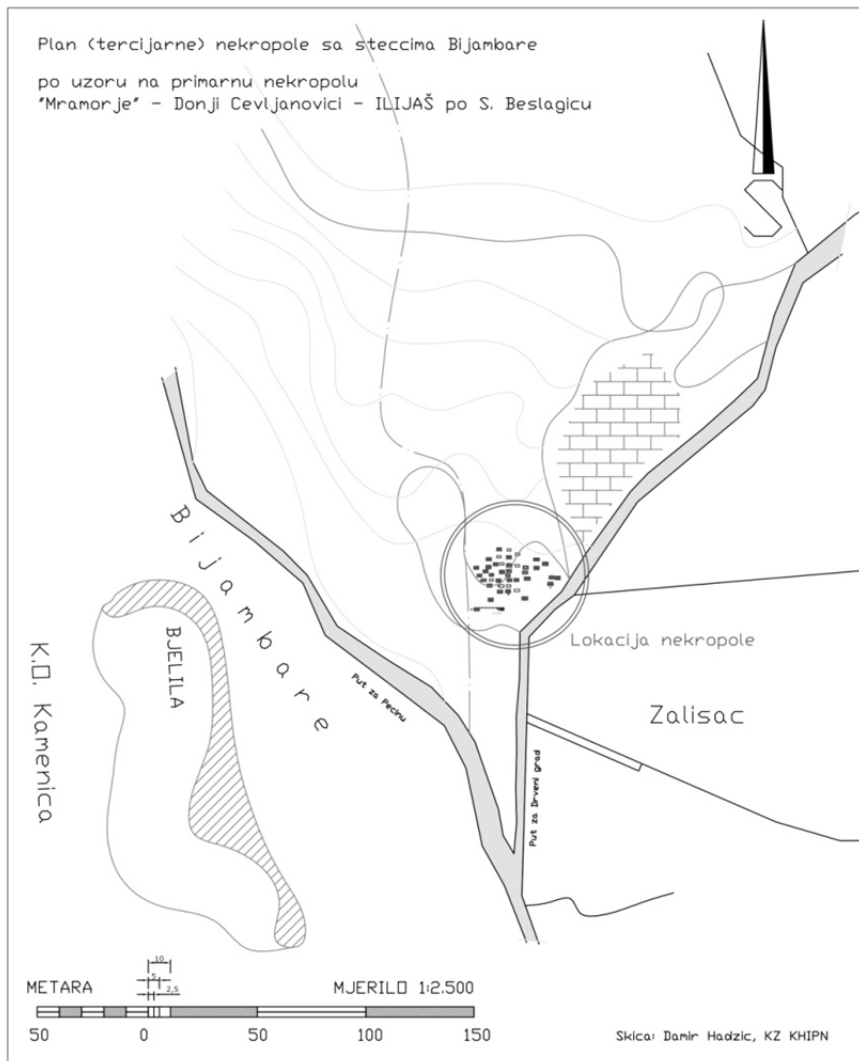
Crtež 1.

Plan primarne nekropole sa stećcima Mramorje, Donji Čevljanovići, Ilijaš, po Šefiku Bešliću iz 1959. godine. (Autor: Damir Hadžić, 2012).

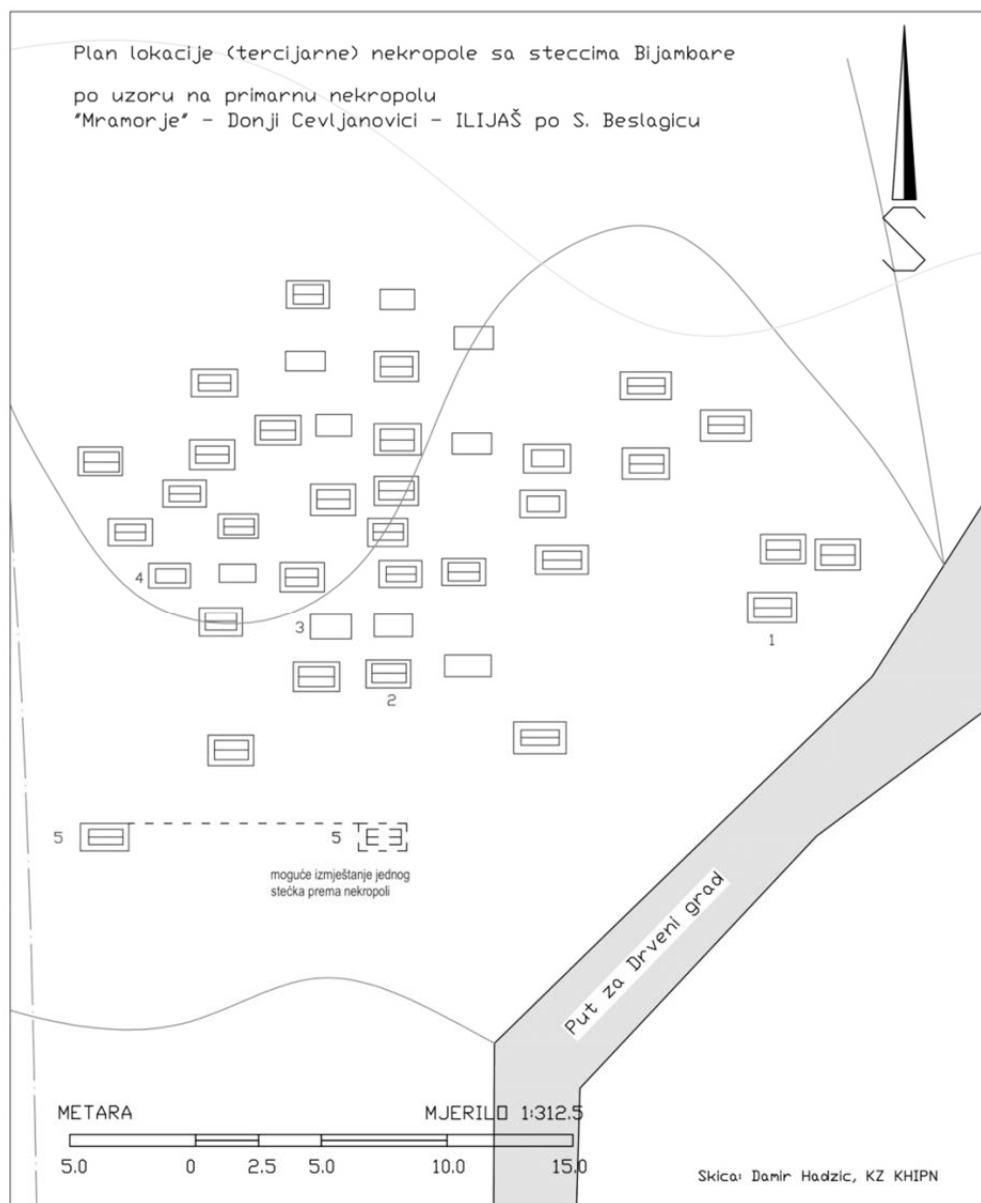

Crtež 2.

Plan sekundarne nekropole sa stećcima Mramorje Donji Čevljanovići, Ilijaš, po Zijadu Haliloviću iz 2008. godine. (Autor: Damir Hadžić, 2012).

Crtež 3. Plan tercijarne nekropole sa stećcima Bijambare, Damir Hadžić, po uzoru na primarnu nekropolu Mramorje, Donji Čevljanovici, Ilijaš, po Šefiku Bešlagiću iz 1959 godine. (Autor: Damir Hadžić, 2012).

Crtež 4.

Plan rasporeda stećaka unutar lokacije tercijarne nekropole sa stećcima Bijambare, Damir Hadžić, u svemu po uzoru na primarnu nekropolu Mramorje, Donji Čevljanovići, Ilijaš po Šefiku Bešlagiću iz 1959 godine. (Autor: Damir Hadžić, 2012).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Slučaj da se prvi put nakon rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995) vrši izmještanje jedne cjelokupne nekropole stećaka sa jedne na drugu lokaciju, zaslužuje pažnju¹⁶ zbog koje je i napravljen ovaj rad kao metodološki pristup, od strane nosioca¹⁷ projekta izmještanja. Ne pruža se često prilika da se čitav tok projekta i rada na nekom poslu obavi do kraja, tako i u ovom slučaju Kantonalni zavod za zaštitu kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo na veliku žalost nije bio uključen u sve faze radova oko izmještanja ove nekropole, ali smatram da je ovaj rad pravi način da se zaokruži projekat te da konačni osvrt na izvedeno i provedeno nakon izrade projekta.¹⁸

U periodu izmještanja (1959. godina) grupu je sačinjavao 41 stećak, od kojih su dva izmještena u Zemaljski muzej u Sarajevu, a 39 na sadašnju lokaciju. Trideset devet stećaka sa lokaliteta „Mramorje“ u Čevljanovićima je izmješteno (2013. godine) na zaštićeno područje Bijambare.¹⁹ Treba napomenuti da je ovim napravljen bitan presedan pošto se ovim aktom ustvari napravila zaštita i bolja prezentacija nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine, koji je bio zapušten, neadekvetno prezentovan i u opasnosti od daljnjeg propadanja.

U pravilu pojedinačna relokacija stećaka kao i čitavih nekropola nije dozvoljena, imajući u vidu činjenicu da se oni premještaju iz svog izvornog ambijenta. Ali izuzetci, naravno, postoje kada postoji opasnost da ovi spomenici budu uništeni ili nestanu. Slično se dešavalo i u radovima kada se područja pod stećcima plave akumulacijama, kao kod slučaja izgradnje hidrocentrala, gdje je dozvoljeno, radi većeg dobra, izgubiti tu jako bitnu dimenziju autentičnosti samog lokaliteta, na kojem se formirala nekropola.²⁰

U ovom primjeru radilo se o već ranije dva puta izmještenoj nekropoli, ali koja je izvedena na neadekvatan i neprimjeren način. Ne ulazeći u problematiku ko je tačno kada zakazao i gdje je učinjena greška, kod izmještanja nekropole, u 1959. godini, pristupilo se traženju adekvatne lokacije za konačni smještaj ove nekropole. Bitno je naglasiti da je ova relokacija u stvari doprinijela spašavanju ove nekropole, pošto su na sekundarnom lokalitetu bili značajno ugroženi. Na ovom lokalitetu su postavljeni nakon izmještanja sa prvobitne lokacije, koja je sada pod magistralnim putem Sarajevo – Tuzla (*Plan primarne nekropole*).

---

¹⁶ Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno - historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo.

¹⁷ Damir Hadžić, Elaborat izmještanja stećaka sa nekropole "Mramorje" u Donjim Čevljanovićima na lokalitet "Bijambare".

¹⁸ Služba za društvene djelatnosti Općine Ilijaš je 2008. godine pokrenula inicijativu za izmještanje ove grupe stećaka na drugu, adekvatniju lokaciju

¹⁹ Stećci su na području Bijambara smješteni na površini od 360 kvadratnih metara.

²⁰ Bešlagić, Šefik, Stećci u dolini Neretve (s područja Jablaničkog jezera), Naše starine, II, Sarajevo, 1954.

Zavod za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine je bio zadužen za konzervatorski nadzor nad radovima²¹, pošto nekropola ima status nacionalnog spomenika²² Bosne i Hercegovine. Koliko je iz medija poznato, izmještanje je provedeno prema projektu Kantonalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo. Samim projektom je predviđeno da se prilikom premještanja preduzmu sve mjere da se stećci ne bi oštetili, te da se i samom izmjenom lokacije nastave i provedu mjere zaštite spomenika i lokacije neovisno o zoni zaštite prirodnog područja Bijambare, što naravno uključuje cijepanje parcele lokaliteta Dolovi i dodjelu ovom re-lociranom nacionalnom spomeniku kako bi se mjere zaštite odnosile isključivo i na samu parcelu pod spomenicima. Nacionalni spomenik sada čini grupa od 39 stećaka, premještenih sa lokaliteta Mramorje iz Donjih Čevljanovića na lokalitet Dolovi u zaštićenom pejzažu Bijambare, općina Ilijaš. dio k.č. 1622 (novi premjer), k.o. Bijambare, što odgovara k.č. 770/77 (stari premjer), posjedovni list broj 14, zk uložak broj 1094. Lokacija za smještaj ove nekropole se nalazi simbolično, na početku edukativne staze, unutar zaštićenog prirodnog područja Bijambare.

Slika 3. Početak edukativne staze na lokalitetu Dolovi
(Autor: Davorin Sekulić/Klix.ba, 2015)

²¹ Stručni savjetnik za graditeljsko naslijeđe u Zavodu za zaštitu spomenika FBiH i arhitekta Robert Stergar istaknuo je za Agenciju Fena da je postavljanje stećaka na novu lokaciju rađeno u skladu s izgledom autentične, prvobitne lokacije pronađenim u dostupnoj literaturi. 18. oktobar 2013.

²² Odluka o izmjenama i dopunama Odluke o proglašenju historijskog spomenika "Mramorje" – grupa od 39 stećaka u Donjim Čevljanovićima, općina Ilijaš, nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 53/08.

Slika 4. 39 stećaka koji su izmješteni iz Donjih Čevljanovića
(Autor: Davorin Sekulić/Klix.ba, 2015)

POPIS LITERATURE I IZVORA

Bešlagić, Šefik, (1967), Stećci Centralne Bosne, Sarajevo.

Bešlagić, Šefik, (1971), Stećci. Kataloško-topografski pregled, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Sarajevo.

Bešlagić, Šefik (1982), Stećci kultura i umjetnost, Sarajevo.

Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta broj 06-40-4-3212-1/08 od 21.01.2008

Vego, Marko, (1971) Naselja srednjevjekovne bosanske države, Svjetlost, Sarajevo

Benac, Alojz, Čović, Borivoj, Pašalić, Esad, Basler, Đuro, Miletić, Nada, Anđelić, Pavao (1984), Kulturna istorija BiH. Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje

Bojanovski, Ivo (1984), Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji IV : s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine, Rimska cesta Siscia Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija, Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja.

Bojanovski, Ivo, (1984) *Razdoblje rimske uprave u Visoko i okolina kroz historiju I, (predhistorija, antika i srednji vijek), Visoko.*

Čović, Borivoj (1976), *Od Butmira do Ilira. Veselin Masleša, Sarajevo.*

Anđelić, Pavao (1971), *Stara bosanska župa Vidogošća ili Vogošća. Glasnik Zemaljskog Muzeja, Arh. n.s. sveska XXVI, Sarajevo*

Grupa autora (1980) *Prostorni plan BiH za period od 1981. do 2000. godine; Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod BiH, 1980*

Hadžić, Damir (2014) *Elaborat izmjesta stecaka sa nekropole "Mramorje" u Donjim Čevljanovićima na lokalitet "Bijambare". Evidencija Kantonalnog zavoda za zaštitu KHIPN Sarajevo*

Bešlić, Šefik (1954) *Stećci u dolini Neretve (s područja Jablaničkog Jezera), Naše starine, II, Sarajevo*

Kadrić, Merima, (1995) *Monografija općine Ilijaš (Monograph of Ilijaš Municipality), Breza, 1995*

Malez, Mirko (1968), *Bijambarske pecine kod Olova u srednjoj Bosni. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.*

Elektronski izvor:

JU "Zaštićena prirodna područja KS" (Zvizdic, Mustafa (19.09.2013)), *Nekropola stećaka "Mramorje" prebačena na Bijambare*, <https://www.zppks.ba/aktuelno/novosti/ju-zasticena-podrucja/nekropola-stecaka-mramorje-prebacena-na-bijambare> (datum pregleda 23.01.2020 godine).

Prirodna ljepota Bijambara ostavlja bez daha, (foto: Velija Hasanbegović, 2017.). <http://visitbih.ba/prirodna-ljepota-bijambara-ostavlja-bez-daha/> (datum pregleda 23.01.2020 godine).

E., F. (2015), *Biser nadomak Sarajeva: Pećinski ukrasi na Bijambarama oduševljavaju turiste.* <https://www.klix.ba/vijesti/bih/biser-nadomak-sarajeva-pecinski-ukrasi-na-bijambarama-odusevljavaju-turiste/150812065> (datum pregleda 23.01.2020 godine).

Damir HADZIC, B.Sc. ing. arch., expert associate of the Institute
Cantonal Institute for the Protection of the Cultural, Historical and Natural Heritage of
Sarajevo
damir@spomenici-sa.ba

**CHALLENGES OF HERITAGE PROTECTION THROUGH THE RELOCATION OF THE
HEADSTONE NECROPOLIS MRAMORJE IN DONJI CEVLJANOVICI, AND THEIR
RELOCATION TO THE BIJAMBARE SITE**

Abstract: For the purpose of constructing the road, as in most cases, in 1959. (the construction of the M18 Sarajevo-Tuzla) road was completed, the whole necropolis was relocated from its primary location to a secondary location, 30 meters to the west, as well as the southwest. The subsequent relocation was not carried out in an adequate way, and the arrangement and orientation of the monument was disturbed. The fate of the necropolis is obviously not to remain at its secondary location, and it is necessary to relocate once again to extend the road (Ladevici - Čevljanovici). Given that the request is justified, and the site has already been in existence for a long time, the headstone necropolis has been degraded and that a representative site for this necropolis has been provided within the protected natural area of Bijambare, we have joined the project of relocating the necropolis to a tertiary location.

Keywords: Challenges of protection, moving of monuments, necropolis, change of site, secondary necropolis, tertiary necropolis